

Άποψη του Μυστρά (φωτ.: Λία
Λιάκου). Κάτω, δικάφαλος αετός,
έμβλημα της αυτοκρατορικής
οικογένειας των Παλαιολόγων.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΜΥΣΤΡΑΣ

ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Βυζαντινολόγος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα φράγκικο κάστρο σαν τα άλλα της Πελοποννήσου έμελλε να γίνει η Βυζαντινή Καστροπολιτεία που τον τελευταίο ενάμισο αιώνα πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσε κέντρο δημιουργίας για την τέχνη, ελπίδας για τη συνέχεια και καταφυγής για τη διανοήση και την ηγεσία πριν από την παράδοση. Μπολιάστηκε με την υψηλή τέχνη της πρωτεύουσας, δημιούργησε ελπίδες για μια αναγέννηση και συνεντρίβη από την ιστορική συγκυρία.

Οι καταστροφές στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα έχουν δυσκολέψει περισσότερο το έργο της μελέτης του Μυστρά και των όσων έχει ακόμη να αποκαλύψει, ενώ ο χρόνος και η αδιαφορία αντιμάχονται ανελέητα τη διάσωσή του.

Το τοπωνύμιο

Στην ελληνική εκδοχή του *Χρονικού του Μορέως*, η πληροφορία για την καταγωγή του τοπωνυμίου του Μυστρά είναι σαφής: ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος αναζητώντας τον τόπο για να φτιάξει ένα κάστρο που θα επόπτευε τη Λακεδαιμονία, *ηύρεν βουνόν παράξενον απόκομμα εις όρος και Μυζήθρά τονόμασεν, διότι το κράζαν ούτως*¹.

Μυζήθρά, λοιπόν, ονόμαζαν ήδη το βουνό πριν γίνει κάστρο. Όσοι προσπάθησαν να εξηγήσουν την ονομασία του τη συσχέτισαν με το επάγγελμα τυροκόμου που παρασκεύαζε μυζήθρες, κάποιοι άλλοι ακόμα και με το σχήμα της σημερινής μυζήθρας. Μάλλον πρόκειται για εύλογη ερμηνεία, δεδομένου ότι αντίστοιχα βυζαντινά τοπωνύμια υπάρχουν και αλλού και ότι η μυζήθρα ήταν ένα γνωστό τυρί, τουλάχιστον στα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Περιηγητές

Αν εξαιρέσει κανείς την επίσκεψη στον Μυστρά του Κυριακού Αγκωνίτη κατά τον 15ο αιώνα, από την οποία δεν προκύπτουν στοιχεία για τα μνημεία του, οι περιηγητές αρχίζουν να επισκέπτονται τον τουρκοκρατούμενο ή βενετοκρατούμενο Μυστρά μετά το β' μισό του 17ου αιώνα. Οι γκραβούρες με απεικονίσεις της Καστροπολιτείας αποδίδουν την εικόνα του οικισμού προσεγγιστικά, ενώ οι αναπαραστάσεις των μνημείων επικεντρώνονται περισσότερο σε όσα απ' αυτά έχουν υποστεί μεγάλες καταστροφές είτε κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών είτε από την επιδρομή του Ιμπραήμ.

Η έρευνα

Η ως τώρα συντελεσμένη έρευνα δικαίως επικεντρώθηκε στην πιο σημαντική περίοδο, αυτή της βυζαντινής ακμής του Μυστρά, γιατί τότε τειχίστηκε και χτίστηκε σταδιακά η πόλη με τα παλάτια, τα σπίτια και τα δημόσια κτίρια. Η έρευνα οφείλει πολλά στην αποστολή του Gabriel Millet που, το 1895–96, φωτογράφησε και αποτύπωσε τα μνημεία του Μυστρά έτσι όπως βρίσκονταν, σε ερειπιώδη κατάσταση, εβδομήντα χρόνια μετά την τελευταία του καταστροφή (1825) και ενώ οι κάτοικοί του είχαν αρχίσει σιγά σιγά να απομακρύνονται προς τον νέο Μυστρά και την οθωνική Σπάρτη. Η σημαντική αυτή καταγραφή δημοσιεύτηκε το 1910 και αποτέλεσε, και συνεχίζει να αποτελεί, έργο αναφοράς² για κάθε μελέτη και αναστηλωτική επέμβαση στο χώρο. Αυτό δεν σημαίνει ότι, σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, κατά την αναστήλωση τόσο των εκκλησιών με επάλληλες κατά χρονικά διαστήματα επεμβάσεις όσο και των κοσμικών κτιρίων, δεν αποφεύχθηκαν μερικά λάθη — που συνεχίστηκαν μέχρι τις μέρες μας. Οι μελέτες για τον Μυστρά, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούν τις τοιχογραφίες του, έχουν οδηγήσει την επιστημονική κοινότητα σε ορισμένες παραδοχές, έχουν όμως αφήσει αναπάντητα πολλά ερωτήματα, με συνέπεια την ανάγκη για τη συνέχιση της έρευνας γύρω από τον βυζαντινό Μυστρά.

01 Η Παντάνασσα σε καρτ ποστάλ, αρχές της δεκαετίας του '60. Φωτ.: Ν. Στουρνάρας. Εκδόσεις Α. Χασσίδ Α.Ε.

02

Ιστορικό πλαίσιο

Τα φράγκικα κάστρα της Πελοποννήσου ιδρύθηκαν μετά το 1207. Το 1249 στην κορυφή του Μυζηθρά ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος έχτισε ένα οχυρό, με όλα τα χαρακτηριστικά της φράγκικης οχυρωματικής, για να στεγάσει το στράτευμά του και την ηγεσία μιας στρατιωτικής έδρας, αποσκοπώντας στον έλεγχο του κάμπου της Λακεδαιμονίας.

Ο Μυστράς, το 1262, τρία χρόνια μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259) και την αιχμαλωσία του Βιλλεαρδουίνου από τους νικητές Παλαιολόγους, παραδόθηκε στους Βυζαντινούς μαζί με άλλα τρία κάστρα που βρίσκονται στην περιοχή της σημερινής Λακωνίας³. Η βυζαντινή πόλη του Μυστρά άρχισε να δημιουργείται μετά την παράδοση του κάστρου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Στην αρχή με αργούς ρυθμούς, αφού η βυζαντινή στρατιωτική διοίκηση είχε κάθε λόγο να παραμένει μέσα στο έτοιμο οχυρό κάστρο του Βιλλεαρδουίνου. Επειδή μέχρι το 1308 η διοίκηση του Μυστρά ήταν ανά έτος μετακλητή, προέκυπτε αδυναμία εξασφάλισης διοικητικής συνέχειας που θα επέτρεπε την ανάληψη πρωτοβουλιών για την ανάπτυξη μιας δομημένης πόλης γύρω από το

03

04

- 02 Τμήμα ξαναχρησιμοποιημένου επιστυλίου από το Ιερό της Αγ. Σοφίας.
- 03–04 Πύργος Περιβλέπτου, β' μισό 14ου αι. Φωτ.: Αρχείο Γιάννη Κίζη.
- 05 Η ανωδομή της αψίδας του Ιερού και ο τρούλος της Ευαγγελίστριας.

κάστρο. Η επιμήκυνση της θητείας των διοικητών (κεφαλές) δημιούργησε άλλες συνθήκες. Ο Μυστράς είχε ήδη αρχίσει να εξελίσσεται σε πόλο συγκέντρωσης κατοίκων από τη Λακεδαιμονία, γύρω από το πρώτο τειχισμένο μνημείο, τη Μητρόπολη, στο κάτω τμήμα του λόφου, έξω και αρκετά μακριά από το κάστρο του Βιλλεαρδουίνου.

Η ακμή και ο ρόλος του βυζαντινού Μυστρά, ως σημαντικού κέντρου της αυτοκρατορίας, διήρκεσε μόλις ενάμιση αιώνα περίπου.

Όταν ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, ως αυτοκράτωρ πλέον (1347), αποφάσισε την ανασυγκρότηση της διοικητικής δομής της Πελοποννήσου, οι πελοποννησιακές κτήσεις συγκροτήθηκαν σε Δεσποτάτο. Ο Ιωάννης όρισε πρώτο δεσπότη του Μυστρά το γιο του Μανουήλ, του οποίου η δεσποτεία αποδείχθηκε καθοριστική για την ανάπτυξη της Καστροπολιτείας. Ο Μανουήλ κατόρθωσε να επιβληθεί στους στασιαστές άρχοντες της περιοχής και να εξασφαλίσει ειρηνική συμβίωση με το γειτονικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας με τη συνεργασία της δυναμικής συζύγου του, της Λουζινιανής Ισαβέλλας. Δύο χρόνια μετά το θάνατο του Μανουήλ (1380), το Δεσποτάτο περιήλθε στα χέρια της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων, που κυβέρνησε τόσο την αυτοκρατορία όσο και τη βυζαντινή Πελοπόννησο μέχρι το τέλος (1453 και 1460). Ήταν τρεις γενιές αυτοκρατόρων που από πατέρα σε γιο παρέδιδαν τον αυτοκρατορικό θρόνο⁴. Στον δεσποτικό θρόνο του Μυστρά βρέθηκαν τα παιδιά και τα αδέρφια τους⁵.

Οι αδελφοί Παλαιολόγοι της τελευταίας γενιάς, με τις συνεχείς παλινδρομήσεις παραχωρήσεων και συμμαχιών τότε με τους Τούρκους και τότε με τους Δυτικούς, δεν συνέτειναν καθόλου στη δημιουργία ενός ειρηνικού κλίματος. Η απειλή του Μυστρά από τους Τούρκους ήταν εμφανής ήδη από την αρχή της δεσποτείας του πρώτου δεσπότη Παλαιολόγου, του Θεόδωρου Α΄ (1382–1407). Ο Θεόδωρος Α΄, νυμφευμένος με την πριγκίπισσα Βαρθολομαία Ατζαγιόλι, ανάλωσε τη δεσποτεία του σε εχθροπραξίες με τις δυνάμεις που απειλούσαν την Πελοπόννησο — Τούρκους, Αλβανούς, Φράγκους, Βυζαντινούς άρχοντες, ακόμη και τους Ιωαννίτες Ιππότες. Κανένα μνημείο δεν μαρτυρεί την εκεί παρουσία του Θεόδωρου Α΄, που με μεγάλη ευκολία πούλησε τον Μυστρά σε ξένες δυνάμεις⁶, εκτός από τον ίδιο τον τάφο του. Πέθανε το 1407 και ετάφη στην Οδηγήτρια της μονής Βροντοχίου, στο παρεκκλήσιο του Παχωμίου.

Τον Θεόδωρο Α΄ διαδέχτηκε ο ανιψιός του και γιος του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου, Θεόδωρος Β΄ που το 1407 έφτασε στον Μυστρά μόλις δώδεκα χρόνων και ως δεσπότης μακροημέρεψε έως το 1443. Κατά τη διάρκεια της τριακονταπενταετούς δεσποτείας του Θεόδωρου Β΄, τόσο η παρουσία και η προστασία του αυτοκράτορα όσο και η προσωπικότητα της γυναίκας του Κλεόπας Μαλατέστα προσέδωσαν στην αυλή του Μυστρά μια ξεχωριστή αίσθηση. Επί των ημερών τους ο Μυστράς εξελίχθηκε σε κέντρο των γραμμάτων στο οποίο είχαν καταφύγει πολλοί λόγιοι από την πρωτεύουσα, που στη συνέχεια κατέλαβαν σημαντικές διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις. Στην αυλή

06 Τα παλάτια του Μυστρά.
Φωτ.: Λία Λιάκου.

του Θεοδώρου Β΄ και της δέσποινας Κλεόπας, ο Πλήθων ο Γεμιστός δίδασκε και συνέγραφε τη νεοπλατωνική θεωρία του και τις προτάσεις του για ανασυγκρότηση του κράτους, ενώ στα σκριπτόρια της Μητρόπολης και των μονών συνέχιζαν να αντιγράφονται σπάνια χειρόγραφα, μερικά από τα οποία φυλάσσονται σήμερα στις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες του κόσμου. Ωστόσο, οι συνεχείς διαμάχες που έπρεπε να αντιμετωπίσει αυτή την περίοδο το Δεσποτάτο με τους τοπάρχες της Πελοποννήσου, με τους Φράγκους, τους Βενετούς και τους Τούρκους ίσως ήταν η αιτία που το ζεύγος των δεσποτών με το υψηλό πνευματικό επίπεδο δεν έβαλε τη σφραγίδα του σε κανένα θρησκευτικό μνημείο του Μυστρά. Με δεδομένο μάλιστα ότι, πλέον, η χρονολόγηση της Παντάνασσας το 1428 είναι υπό αμφισβήτηση⁷.

Μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ το 1425,

όμως, η ιστορική συγκυρία που διαμορφώνεται στον Μυστρά είναι πολύ αρνητική. Ο Θεόδωρος Β΄ το 1427 εκφράζει την επιθυμία του να αποσυρθεί σε μοναστήρι αλλά, όταν αναθεωρεί, αρχίζουν οι διαμάχες μεταξύ των αδελφών Παλαιολόγων, Θεοδώρου, Κωνσταντίνου, Θωμά και Δημητρίου. Το 1430 πεθαίνει η σύζυγός του Κλεόπα. Ο αδελφός τους Ιωάννης Η΄, που εν τω μεταξύ έχει διαδεχθεί τον πατέρα τους Μανουήλ στο θρόνο της αυτοκρατορίας (1425), προσπαθεί μαζί με τη μητέρα τους Ελένη Δραγάση να εξισορροπήσει τα πράγματα και τους μοιράζει σταδιακά τα εδάφη που οι Παλαιολόγοι ανακτούν από τους Φράγκους στην Πελοπόννησο. Οι ίδιοι εξάλλου τα προσαυξάνουν νυμφευόμενοι συγγενείς των τελευταίων Φράγκων ευγενών, που θα αποχωρήσουν οριστικά από την Πελοπόννησο το 1432.

Μέσα σ' ένα πλαίσιο ανταλλαγών εδαφών, το 1442 ο Θεόδωρος Β΄ που κυβερνούσε τον Μυστρά παραχώρησε στον αδελφό του Κωνσταντίνο την έδρα του Δεσποτάτου του Μυστρά με αντάλλαγμα την πόλη της Σηλυμβρίας που του ανήκε. Ο Κωνσταντίνος παρέμεινε στον Μυστρά ως δεσπότης από το 1442 ως το 1449, οπότε έφυγε για την Κωνσταντινούπολη για να υπερασπιστεί, ως τελευταίος αυτοκράτωρ, την πρωτεύουσα.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες και μάλιστα αφού ο κλοιός των Τούρκων έχει αρχίσει να γίνεται όλο και πιο ασφυκτικός γύρω από την πρωτεύουσα, κανείς δεν θα μπορούσε να αναμένει οποιαδήποτε οικοδομική δραστηριότητα στο Δεσποτάτο.

Και όμως, αυτήν ακριβώς την περίοδο, μετά το 1432 και έως το 1449, κατασκευάζεται ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι και μετασκευάζονται η Μητρόπολη και η Παντάνασσα σε ναούς με υπερώα. Δεν αποκλείεται μάλιστα σ' αυτές τις αρνητικές συνθήκες να κατασκευάστηκε και η Αίθουσα του Θρόνου στα παλάτια του Μυστρά.

Η εξέλιξη της οικοδομικής και της ζωγραφικής τέχνης στον Μυστρά είναι συνέπεια της ιστορικής συγκυρίας που διαμόρφωσαν οι προσωπικότητες και οι φιλοδοξίες, οι ικανότητες, οι δυνατότητες αλλά και οι ανικανότητες των δεσποτών του που καθόρισαν τη μοίρα του. Το 1460 από τα δύο μικρότερα αδέρφια του Κωνσταντίνου, ο μεν τουρκόφιλος Δημήτριος Παλαιολόγος παρέδωσε τον Μυστρά στους Τούρκους κατακτητές, ενώ ο λατινόφιλος αδελφός του Θωμάς αναχώρησε για την Ιταλία.

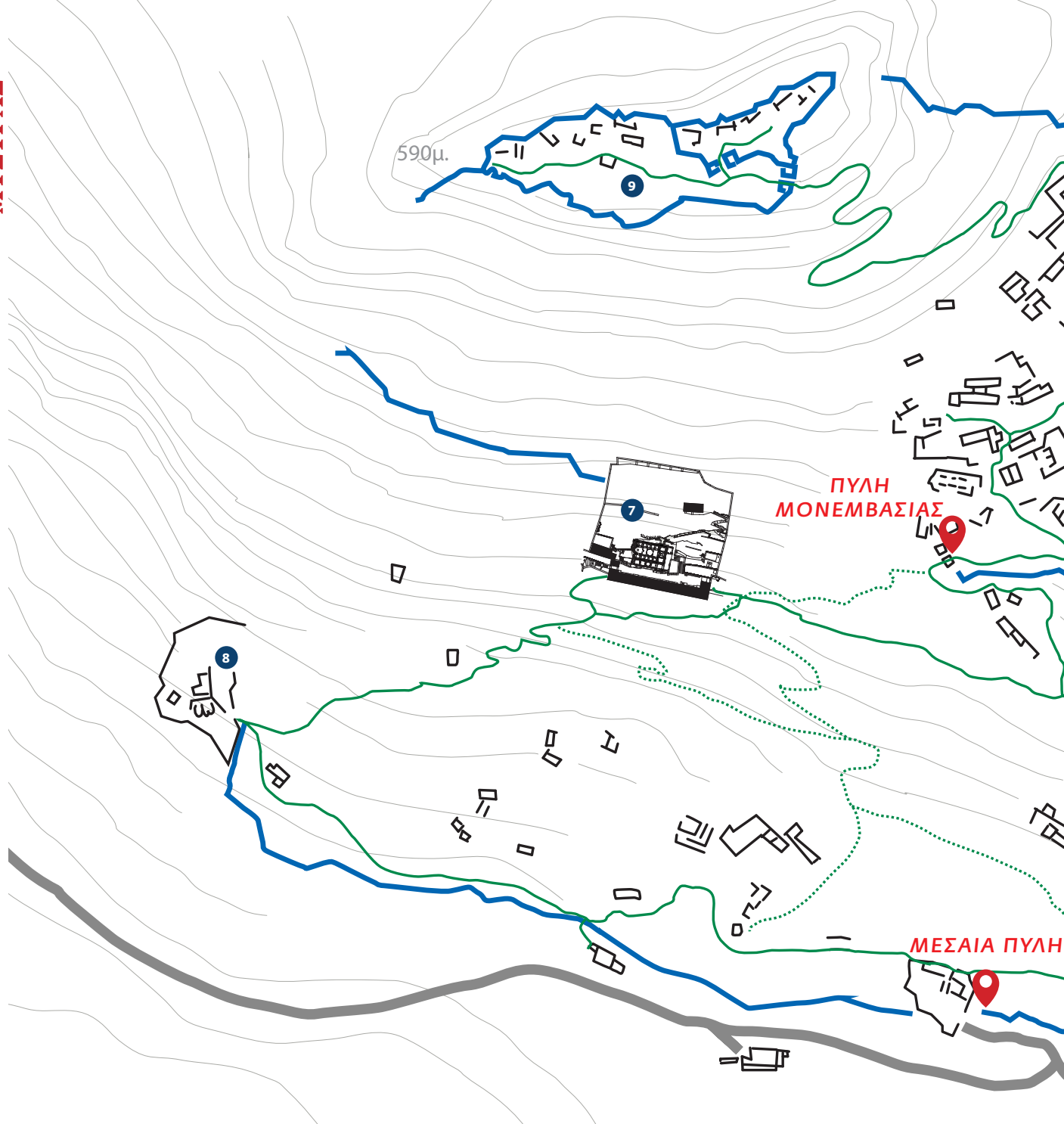
Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι από το 1460, που ο Μυστράς παραδόθηκε στους Τούρκους, δεν σταμάτησε να είναι, κάτω από άλλες συνθήκες βεβαίως, διοικητικό και εμπορικό κέντρο, με κάποια διαλείμματα που υπαγόρευε η ιστορική συγκυρία. Κατοικήθηκε έτσι ανελλιπώς μέχρι και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Την περίοδο μεταξύ του 1687 και του 1715 κατακτήθηκε και διοικήθηκε από τους Βενετούς. Από το 1770 και μετά όμως, κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών (1770–1779), ο Μυστράς υπέστη επάλληλες καταστροφές από τις συνεχείς επιδρομές των Αλβανών. Οι κάτοικοί του, ωστόσο, παρέμειναν στην πόλη τους ανάμεσα στα ερείπια. Πενήντα χρόνια μετά ο Μυστράς υπέστη και δεύτερη καταστροφή, από τους Τούρκους αυτή τη φορά, όταν το 1825 ο Ιμπραήμ κατέκαυσε την Καστροπολιτεία. Η απομάκρυνση των κατοίκων από τον Μυστρά άρχισε μετά την έκδοση του Βασιλικού Διατάγματος (1832) του αρχαιολάτρη βασιλιά Όθωνα για τη δημιουργία της νέας Σπάρτης από Βαυαρούς πολεοδόμους. Στην αρχή η μετοίκηση ήταν αργή και ολοκληρώθηκε σταδιακά, μέχρι ακόμα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι τελευταίοι κάτοικοι απομακρύνθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από την Αρχαιολογική Υψηρσία.

Η σημερινή εικόνα του Μυστρά οφείλεται σε διαδοχικές προσπάθειες αποκατάστασης και συντήρησης που ξεπερνούν τον έναν αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα συντηρήθηκαν κυρίως οι εκκλησίες του. Σε

07 Αεροφωτογραφία
του Μυστρά.

Προσεγγιστική κάτοψη
του αρχαιολογικού χώρου
του Μυστρά.

- 1 Μητρόπολη
- 2 Μουσείο
- 3 Ευαγγελίστρια
- 4 Μονή Βροντοχίου
 - α. Άγιοι Θεόδωροι
 - β. Οδηγήτρια ή Αφεντικό
- 5 Παλάτια
- 6 Αγία Σοφία
- 7 Μονή Παντάνασσας
- 8 Μονή Περιβλέπτου
- 9 Κάστρο

μερικές από αυτές συναντάμε στρώματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών αλλά και ίχνη της μετατροπής τους σε τζαμιά. Μεταξύ των πολλών μικρών ιδιωτικών βυζαντινών και μεταβυζαντινών εκκλησιών σώζονται και τα θεμέλια ενός εξαρχής χτισμένου τζαμιού. Στον Μυστρά επίσης δεσπόζει το κτίσμα της μεγάλης μεταβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, χτισμένης κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Τα σπίτια και οι δρόμοι της πόλης, όπως είναι φυσικό, έχουν υποστεί αλλοιώσεις κατά την πολυετή, συνεχή κατοίκηση του χώρου. Σήμερα οι κεντρικοί άξονες οδηγούν κυρίως στα επισκέψιμα μνημεία.

Τα τείχη

Ένα τείχος που περιβάλλει τον πάνω οικισμό, ο οποίος αναπτύσσεται προς τα νότια των παλατιών και λίγο πιο ψηλά από τη μονή της Αγίας Σοφίας, χωρίζει την πόλη του Μυστρά στην Πάνω και την Κάτω Χώρα. Η σημερινή πρόσβαση από την Πύλη του Φρουρίου οδηγεί και στο Φρούριο και στην Πάνω Χώρα. Πιο χαμηλά στο ίδιο τείχος ανοιγόταν η κύρια πύλη της Πάνω Χώρας, η λεγόμενη Πύλη τ' Αναπλιού, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά των παλατιών, ενώ στη νοτιοανατολική απόληξη του πάνω τείχους ανοιγόταν η Πύλη της Μονεμβασιάς. Τα σπίτια της πόλης συγκεντρώνονται εκεί όπου το φυσικό ανάγλυφο το επιτρέπει.

Το τείχος της Κάτω Χώρας εκτείνεται στα σημεία όπου το φυσικό ανάγλυφο το επιβάλλει προστατεύοντας τον οικισμό από τη βόρεια πλευρά της μονής Βροντοχίου έως τη μονή Περιβλέπτου η οποία περιβάλλεται από δικό της ανεξάρτητο τείχος.

Τα μνημεία

Η παρουσίαση των σημαντικότερων μνημείων του Μυστρά δεν ακολουθεί τη χρονολογική σειρά της ίδρυσής τους, αλλά την πορεία του επισκέπτη που εισέρχεται από τη Μεσαία Πύλη και, ακολουθώντας το ανηφορικό καλντερίμι προς τα δεξιά, μπορεί να επισκεφθεί τη Μητρόπολη, την Ευαγγελίστρια, τις δύο μονές Βροντοχίου, τα παλάτια και την Αγία Σοφία. Από εκεί ο επισκέπτης, εάν έχει χρόνο και αντοχή, μπορεί να συνεχίσει την ανηφορική πορεία προς το Κάστρο. Για να ολοκληρώσει την επίσκεψη πάντως, ο επισκέπτης θα πρέπει από την Αγία Σοφία να ακολουθήσει την κατηφορική πορεία προς τα δεξιά για να επισκεφθεί τις μονές Παντάνασσας και Περιβλέπτου και να ξαναγυρίσει στη Μεσαία Πύλη.

Η επίσκεψη στο Κάστρο είναι προτιμότερο να γίνει ανεξαρτήτως, αφού πρώτα ο επισκέπτης αφήσει το μεταφορικό του μέσο στην Πύλη του Φρουρίου.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ

1.- Μητρόπολη

Ο ναός της Μητρόπολης, που είναι αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο, είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, όπως τα περισσότερα παραδείγματα μητροπολιτικών ναών των παλαιοχριστιανικών αλλά και των

08

- 08 Η είσοδος της Μητρόπολης
(Άγιος Δημήτριος).
09 Η Μητρόπολη.

μεταγενέστερων χρόνων, συμπεριλαμβανομένου του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Νίκωνος στη Σπάρτη. Ιδρύθηκε από τον μητροπολίτη Ευγένιο μεταξύ των ετών 1262 και 1272. Οι μητροπολίτες που τον διαδέχθηκαν φρόντισαν με περισσή σπουδή τη διακόσμηση, την αύξηση και την κατοχύρωση της περιουσίας της Μητρόπολης αλλά και την προβολή τους ως ιδρυτών της, προβαίνοντας μερικές φορές ακόμη και στην αφαίρεση των ονομάτων ή και των απεικονίσεων των προκατόχων τους. Οι επεμβάσεις τους εξέφραζαν ταυτόχρονα την υιοθετούμενη από τον εκάστοτε αυτοκράτορα ενωτική ή ανθενωτική πολιτική με τη Δυτική Εκκλησία⁸.

Η μορφή του μητροπολίτη Ευγένιου που απεικονίζεται στις υψηλής τέχνης τοιχογραφίες του διακονικού του ναού διέφυγε την καταστροφή⁹. Ο διάδοχος του Ευγένιου, Θεοδόσιος (1272–1285), έγινε μητροπολίτης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', ο οποίος ακολουθούσε ενωτική πολιτική απέναντι στη Δυτική Εκκλησία. Στον Θεοδόσιο αποδίδεται ένα μεγάλο μέρος του εικονογραφικού προγράμματος του ναού. Αυτός φαίνεται να είναι ο δεόμενος στην Παναγία στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού. Λίγα χρόνια μετά, στον μητροπολιτικό θρόνο τον ακολούθησε ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1288–1315). Σ' αυτόν

09

10 Μητρόπολη. Επιγραφή
μητροπολίτη Ματθαίου.

11 Το αίθριο της Μητρόπολης.

ανήκει η πρωτοβουλία να καταγραφεί η περιουσία της Μητρόπολης στους μαρμαρίνους κίονες του ναού, συνοδευόμενη από κατάρες προς όποιον τολμήσει να τη σφετεριστεί. Η καταγραφή της περιουσίας της Μητρόπολης θα συμπληρωθεί αργότερα και από άλλους μητροπολίτες. Στον Νικηφόρο Μοσχόπουλο αποδίδεται επίσης η συμπλήρωση των τοιχογραφιών του ναού στο δυτικό τμήμα του νότιου κλίτους και στο νάρθηκα με παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας και απεικονίσεις των Οικουμενικών Συνόδων. Τόσο η καταγραφή της περιουσίας όσο και οι απεικονίσεις των Οικουμενικών Συνόδων εκφράζουν την πολιτική της Εκκλησίας την οποία ο Μοσχόπουλος είχε το δυναμισμό να εκπροσωπήσει, υπηρετώντας ταυτόχρονα την ανθενωτική πολιτική τού επί των ημερών του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄. Για το λόγο αυτό, δεν αποκλείεται η εμφανώς αποξεσθείσα μορφή του δεόμενου Θεοδόσιου στην κόγχη του Ιερού να οφείλεται σ' αυτόν.

Σε κάθε περίπτωση, γεγονός είναι ότι η Μητρόπολη του Μυστρά διακοσμήθηκε κατά τα τέλη του 13ου αιώνα με τοιχογραφίες που δίνουν το χρονολογικό και ποιοτικό στίγμα αυτής της περιόδου με εξαιρετικά εμφαντικό τρόπο, ενώ οι τοιχογραφίες που έγιναν στις αρχές του 14ου αιώνα μαρτυρούν τη σχέση του ναού με μεγάλα εκκλησιαστικά μνημεία της πρωτεύουσας¹⁰.

Τον 15ο αιώνα, ωστόσο, ένας νέος μητροπολίτης ονόματι Ματθαίος είναι ο πρωτεργάτης της μετατροπής του ναού από δρομική βασιλική με υπερυψωμένο το ξυλόστεγο κεντρικό κλίτος, σε ναό μεικτού τύπου με υπερώα¹¹. Δηλαδή, αντιγράφοντας τη διάταξη του Καθολικού της Οδηγήτριας στη μονή Βροντοχίου, κατασκεύασε ένα ναό του οποίου η διάταξη του ισογείου είναι βασιλική και ο επάνω όροφος σταυροειδής εγγεγραμμένος. Ο Ματθαίος υπερβαίνοντας τους προκατόχους του, ίσως επειδή επεμβαίνει στο κατασκευαστικό τμήμα του ναού, υπογράφει στο ανάγλυφο κάτω γείσο των υπερώων και στα ανάγλυφα νέα επίκρανα των εικόνων του τέμπλου ως «κτήτωρ»! Στην ίδια περίοδο αποδίδονται οι εξωτερικές τοιχογραφίες στον βόρειο τοίχο του ναού, ενώ η διαμόρφωση του σημερινού βόρειου αιθρίου ανήκει στα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια. Ο Ματθαίος, κατά την καθαίρεση τμήματος της στέγης του κεντρικού κλίτους, καταστρέφει τις τοιχογραφίες του 14ου αιώνα, από τις οποίες απομένουν μόνο τα πόδια των αναπαριστώμενων μορφών, προφανώς γιατί δεν πρόλαβε να τις αντικαταστήσει με νέες.

2.- Μουσείο

Ο Μυστράς δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά, γι' αυτό και τα περισσότερα αντικείμενα καθημερινής ζωής που βρίσκονται στο Μουσείο του φέρουν την ασαφή ένδειξη «αρχαιολογικός χώρος Μυστρά». Δακτυλίδια από χαλκό ή ασήμι και μεγάλος αριθμός από ενώτια χάλκινα, αργυρά και επίχρυσα μαρτυρούν

12

13

τις οικονομικές δυνατότητες της κοινωνίας. Κάποια μάλιστα χρονολογούνται με μεγαλύτερη ακρίβεια, αφού φέρουν το μονόγραμμα των Παλαιολόγων. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση ενός καλουπιού κατασκευής σφαιρικών μεταλλικών κομβίων, αλλά και ενός εντυπωσιακού αριθμού μεταλλικών επιχρυσωμένων κομβίων σε σφαιρικό σχήμα, κατασκευασμένων σε καλούπι με συμφυή τη θηλιά στερέωσης. Τόσο το καλούπι όσο και ο μεγάλος αριθμός των κομβίων μαρτυρούν ότι αυτά είναι κατασκευασμένα στον Μυστρά.

Η συστηματική ανασκαφή που έγινε στους τάφους γύρω από την Αγία Σοφία το 1955 από τον Ν. Δρανδάκη έχει φέρει εντυπωσιακά αποτελέσματα, ενδεικτικά του τι ακόμη κρύβει ο χώρος στα σπλάχνα του. Η Αγία Σοφία, ως ανακτορικό παρεκκλήσιο, ήταν ο κατεξοχήν τόπος ενταφιασμού για πολλούς ευγενείς όπως και για τα πολυάριθμα μέλη των οικογενειών των εκάστοτε δεσποτών. Σε συγκεκριμένο τάφο με 12 ταφές, η τελευταία νεκρή ήταν μια νεαρή γυναίκα. Από το λείψανό της διατηρήθηκε και εκτίθεται στο μικρό Μουσείο του Μυστρά η μακριά ξανθή πλεξίδα της και ένα στεφάνι από κορδόνια που φορούσε στο κεφάλι. Χρόνια αργότερα, όταν έγινε η ανασύσταση και η μελέτη των τμημάτων του φορέματός της, αποκαλύφθηκε ότι η νεκρή ήταν ντυμένη με ποδηρές μανικωτό υποκάμισο από άβαφο μεταξωτό ύφασμα, που καλυπτόταν από αμάνικο εφαρμοστό φόρεμα. Το φόρεμα, που είχε άνοιγμα σε σχήμα V και φάρδαινε κάτω από το στήθος, ήταν φτιαγμένο από βαρύτιμο μεταξωτό ύφασμα ιταλικής ή ισπανικής προέλευσης.

Σήμερα, στο μικρό Μουσείο έχει γίνει μια προσεκτική επιλογή αναγλύφων από αυτά που κυρίως είχε διασώσει ο G. Millet. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η μαρμαρίνη εικόνα Ένθρονου Χριστού του 14ου αιώνα που αποσπάστηκε από μεταγενέστερη φάση του ναού της Περιβλέπτου για να προφυλαχθεί. Επίσης, το επιπεδόγλυφο ανάγλυφο με την Ανάληψη του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέσα σε περίτεχνο μετάλλιο, έργο, επίσης σε δεύτερη χρήση, προερχόμενο από το ίδιο μνημείο και χρονολογημένο την ίδια περίοδο. Αξίζει κανείς να σταθεί σε δύο τμήματα επιστυλίου με το μονόγραμμα της Ισαβέλλας ντε Λουζινιάν αλλά και το οικόσημο των Λουζινιανών βασιλέων της Κύπρου, απ' όπου καταγόταν η πρώτη δέσποινα του Μυστρά. Στο συγκεκριμένο ανάγλυφο αναφέρεται ως Ζαμπέα ντε Λεζινάω. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο επιτύμβιες πλάκες με τα μονογράμματα του πρώτου δεσπότη του Μυστρά, Μανουήλ Καντακουζηνού Παλαιολόγου (επωνυμία που οφείλεται στο ότι και η μητέρα του, Ειρήνη Ασέν, και η μητέρα του πατέρα του, Θεοδώρα, προέρχονταν και οι δύο από τη γενιά των Παλαιολόγων).

3.- Ευαγγελίστρια

Ο ναός της Ευαγγελίστριας στον Μυστρά χτίστηκε πιθανόν στα τέλη της δεσποτείας του Θεοδώρου

- 12 Η είσοδος προς το Μουσείο.
- 13 Η Ευαγγελίστρια.
- 14 Ο τρούλος της Ευαγγελίστριας.

Α' ή στις αρχές της δεσποτείας του διαδόχου του, Θεοδώρου Β', χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κτήτορας του ναού υπήρξε ένας εκ των δύο δεσποτών. Επιγραφή σχετική με τον κτήτορά του δεν υπάρχει. Είναι εμφανές, ωστόσο, ότι ο ναός της Ευαγγελίστριας είναι ένα προσεγμένο μικρό οικοδόμημα που αντιγράφει σε μικρή κλίμακα τον αρχιτεκτονικό τύπο της Αγίας Σοφίας και της Περιβλέπτου, τα δύο πανομοιότυπα δεσποτικά κτίσματα του Μανουήλ Καντακουζηνού, και γι' αυτό ο δωρητής του θα πρέπει να είναι ένας από τους προύχοντες του Μυστρά.

Ο ναός, δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, είναι αισθητά μικρότερος από τα πρότυπά του και περιστοιχίζεται από πολλές ταφές, κάτι που δεν αποκλείει τον προορισμό του ως κοιμητηριακού ναού. Πρόκειται, ωστόσο, για μια εξαιρετικά προσεγμένη κατασκευή. Είναι ο μοναδικός βυζαντινός ναός στον Μυστρά στον οποίο δεν έχουν χρησιμοποιηθεί ανάγλυφα προερχόμενα από προγενέστερους ναούς της Λακεδαιμονίας. Οι παραστάδες και τα γείσα των θυρών και των παραθύρων του, απολύτως προσαρμοσμένα στις διαστάσεις των ανοιγμάτων τους, δεν διακόπτονται βίαια σε κανένα σημείο. Η

θεματολογία τους παραπέμπει σε άλλα μνημεία του Μυστρά που φέρουν στοιχεία από δυτικά πρότυπα, και αυτά τα συναντάμε, εκτός από τον γλυπτό διάκοσμο του μνημείου, και στη ζωγραφική του όταν αποδίδονται αρχιτεκτονικές μορφές, όπως στα ζωγραφισμένα τόξα στο τύμπανο του τρούλου του.

4.– Μονή Βροντοχίου

α. Άγιοι Θεόδωροι

Περί τα τέλη του 13ου αιώνα μαρτυρείται από επιγραφή η ίδρυση του πρώτου καθολικού της μονής Βροντοχίου, των Αγίων Θεοδώρων, από τον μοναχό Δανιήλ¹². Το καθολικό φαίνεται ότι ολοκλήρωσε ο σπουδαίος μοναχός Παχώμιος, που ήδη το 1296 αναφέρεται ως ηγούμενος της μονής. Πρόκειται για ναό οκταγωνικού τύπου, απαιτητικό στην κατασκευή του, του οποίου τα παραδείγματα είναι λιγοστά στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Στη γειτονική Μονεμβασία, όμως, προϋπάρχει ο μεγάλος οκταγωνικός ναός της Αγίας Σοφίας

15

16

που δεσπόζει στο κάστρο. Αυτός πρέπει να υπήρξε το πρότυπο για το ναό στον Μυστρά, τον αφιερωμένο στους στρατιωτικούς Αγίους Θεοδώρους. Στο εσωτερικό του σώζονται λίγες τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αιώνα, οι περισσότερες από τις οποίες απεικονίζουν στρατιωτικούς αγίους. Τα τέσσερα παρεκκλήσιά του σώζουν τοιχογραφίες που μαρτυρούν τον ταφικό τους χαρακτήρα, ενώ από τις σωζόμενες επιγραφές μπορούμε να συναγάγουμε ότι πρόκειται για ταφές δευτερευόντων μελών της αυτοκρατορικής και δεσποτικής οικογένειας των Παλαιολόγων στον Μυστρά.

β. Οδηγήτρια ή Αφεντικό

Το έργο ζωής του Παχωμίου, όμως, είναι το δεύτερο καθολικό της μονής Βροντοχίου, αφιερωμένο στην Παναγία την Οδηγήτρια. Ο Παχώμιος, με άμεσες σχέσεις με την πρωτεύουσα και στηριζόμενος στη συνεχή υποστήριξη του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄, κατασκεύασε ένα μεγάλο καθολικό, το οποίο στο μεν ισόγειο είναι δρομική βασιλική ενώ η κάτοψη του δεύτερου προσβάσιμου ορόφου είναι σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλο και τέσσερις μικρούς τρουλίσκους στα πλάγια διαμερίσματα του σταυρού. Η πρόσβαση στα υπερώα εξασφαλίζεται από πλάγια πόρτα στα νότια του νάρθηκα που οδηγεί σε παρεκκλήσιο από το οποίο ξεκινάει εσωτερική κλίμακα. Στους τοίχους του παρεκκλησίου αναγράφονται τα κείμενα των χρυσοβούλλων που απέλυσε ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος υπέρ της μονής, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ 1320–1322. Τα υπερώα που διαμορφώνονται στον δεύτερο όροφο επιτρέπουν στους αξιωματούχους να παρακολουθούν, απομονωμένοι και από ψηλά, τη Θεία Λειτουργία¹³. Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη αλλά, κατά τη διάρκεια της ακμής του Δεσποτάτου, από τις αρχές του 14ου μέχρι και το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, βρίσκεται για συγκεκριμένους λόγους ευρεία εφαρμογή μόνο στον Μυστρά. Εκτός του Μυστρά απαντά μόνο στο Λεοντάρι, στο ναό των Αγίων Αποστόλων, του οποίου η οικοδόμηση έχει άμεση σχέση, όπως έχει αποδειχθεί, με τον Μυστρά¹⁴. Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος ονομάστηκε από τους μελετητές εκτός από «μεικτός τύπος» και «Mistratypus».

Ο ναός της Οδηγήτριας ήταν μια πολυτελής και δαπανηρή κατασκευή, η μοναδική στον Μυστρά που είχε ορθομαρμαρώσεις κατά τα πρότυπα των αυτοκρατορικών ναών άλλων εποχών. Σ' αυτήν, όπως και στη Μητρόπολη νωρίτερα, λειτούργησαν σκριπτόρια στα οποία αντιγράφονταν αρχαία κείμενα και βυζαντινοί κώδικες¹⁵. Η ίδρυση του ναού της Οδηγήτριας, που αποκαλείται και Αφεντικό, ξεκίνησε πριν από το 1309 και δεν αποκλείεται η ολοκλήρωσή της να έγινε το 1322, έτος θανάτου του Πρωτοσύγγελου Παχωμίου¹⁶, ίσως και ακόμη

15 Άποψη του Μυστρά. Φωτ.: Λία Λιάκου.

16 Άγιοι Θεόδωροι. Ανατολική όψη.

17 Η Οδηγήτρια.

- 18 Η Πύλη τ' Αναπλιού μετά τις εργασίες αναστήλωσης. Φωτ.: Αρχείο Γιάννη Κίζη.
- 19 Παλάτια. Γενική άποψη.

αργότερα. Διακοσμήθηκε με υψηλής τέχνης τοιχογραφίες από τουλάχιστον δύο ζωγράφους. Από τις σωζόμενες τοιχογραφίες, εκτός του Χριστολογικού Κύκλου που βρίσκεται στις κεραίες των καμαρών του σταυρού, εντύπωση προκαλεί ο εκτεταμένος Αγιολογικός Κύκλος με παραστάσεις οσίων, μαρτύρων, διακόνων, ιεραρχών, ενώ στα υπερώα εικονίζονται βιβλικοί πατριάρχες, προφήτες και πολλοί από τους Εβδομήκοντα Αποστόλους. Εξίσου σημαντικές είναι οι τοιχογραφίες των τεσσάρων παρεκκλησίων του ναού. Το παρεκκλήσιο που διαμορφώθηκε στη νότια στοά, με έκδηλο ταφικό χαρακτήρα και θέματα από την Κοίμηση και την Ταφή της Παναγίας, σχετίζεται και φαίνεται να είναι σύγχρονο με το παρεκκλήσιο των Χρυσοβούλλων και παραπέμπει στην υψηλή ζωγραφική της πρωτεύουσας. Στην ανατολική πλευρά¹⁷ του παρεκκλησίου της νότιας στοάς, το 1366 προστέθηκε το επίσης ταφικό παρεκκλήσιο του Κυπριανού.

Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα παριστάνουν θαύματα του Χριστού που έχουν σχέση με τις θεραπευτικές ιδιότητες του νερού και την παρουσία της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής, της οποίας η λατρεία στην πρωτεύουσα την ίδια περίοδο ήταν πολύ διαδεδομένη¹⁸. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του νάρθηκα, που έχουν έντονο ταφικό χαρακτήρα, σχετίζεται με εκείνη των τοιχογραφιών υψηλής τέχνης του βορειοδυτικού παρεκκλησίου, του Παχωμίου. Οι τοιχογραφίες παραπέμπουν στην υπέροχη τέχνη με τις αριστοκρατικές μορφές της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, η οικοδόμηση της οποίας χρονολογείται την ίδια εποχή με την Οδηγήτρια¹⁹.

Γύρω από το κραταίο αυτό μοναστήρι, που τειχίστηκε με ψηλούς τοίχους και πύργους στις αρχές του 14ου αιώνα, συνεχίστηκε η επέκταση του οικισμού του Μυστρά. Η μονή συνέχισε να είναι ισχυρή και να παίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή του Μυστρά μέχρι το τέλος.

5.– Παλάτια

Και ενώ τόσο η Μητρόπολη όσο και η μονή του Βροντοχίου, με αναμφισβήτητες χρονολογικές αναφορές στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα, δέχονται γύρω τους τη μετεγκατάσταση του πληθυσμού από τη βυζαντινή Λακεδαιμονία, δημιουργώντας τον πυρήνα της Κάτω Χώρας του Μυστρά, ο οικισμός της Πάνω Χώρας φαίνεται ότι δημιουργείται με διαφορετικό τρόπο. Τα πρώτα σπίτια της Πάνω Χώρας χτίστηκαν ψηλά, έξω από το τείχος του φρουρίου σε μέρη που το επέτρεπε το φυσικό ανάγλυφο του βράχου και πρέπει να είναι σύγχρονα με τα πρώτα σπίτια που χτίζονται γύρω από τα δύο τειχισμένα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Κάτω Χώρας. Κατά τη γνώμη μας η δημιουργία των πρώτων παλατιών, δηλαδή των Κτιρίων Α και Δ, οφείλεται στον Μανουήλ Καντακουζηνό και τη σύζυγό του Ισαβέλλα. Η υπόθεση ότι το Κτίριο Α των παλατιών είναι συνδεδεμένο με τον Βιλλεαρδουίνο δεν είναι πλέον αρκετά ισχυρή, για πολλούς λόγους.

Οι πρόσφατες ανασκαφές στο πλάτωμα των παλατιών εικάζεται ότι έχουν αναδείξει πολύ παλαιότερα κτίσματα και η δημοσίευσή τους θα ρίξει φως στο θέμα της ανάπτυξης του οικισμού της Πάνω Χώρας. Τέλος, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να τεκμηριωθεί η χρονολόγηση της δαπανηρής και πολυτελούς κατασκευής για τη στέγαση των δεσποτών του Μυστρά στο τελευταίο χρονολογικά συγκρότημα, το λεγόμενο «των Παλαιολόγων», με την Αίθουσα του Θρόνου.

6.– Αγία Σοφία

Με τα ως σήμερα δεδομένα δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τον σημαντικό ρόλο του πρώτου δεσπότη του Μυστρά, Μανουήλ Καντακουζηνού, στην ανάπτυξη της Πάνω Χώρας. Ο δεσπότης Μανουήλ

20 Οδηγήτρια.
Παρεκκλήσιο Χρυσοβούλλων.

21

- 21 Κτίριο Α των παλατιών.
- 22 Αγία Σοφία. Βόρεια όψη και καμπαναριό, στο εσωτερικό του οποίου σώζεται τμήμα της κλίμακας μιναρέ που είχε χτιστεί στην Τουρκοκρατία.
- 23 Αγία Σοφία. Η κόγχη του Ιερού.

Καντακουζηνός είναι κατά τεκμήριο ο κτήτορας της μονής της Αγίας Σοφίας, που είναι το τρίτο, κατά χρονολογική σειρά, θρησκευτικό κτίσμα στην πόλη του Μυστρά. Πρόκειται για τειχισμένη μονή, όπως αυτή του Βροντοχίου. Σώζονται υπολείμματα των κελιών της, της τράπεζας και μιας μεγάλης κινστέρνας, από την οποία αργότερα δεν αποκλείεται να εξυπηρετήθηκαν και τα παλάτια που βρίσκονται πολύ κοντά στο μοναστήρι αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο.

Το καθολικό της μονής, δικιόνιος ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος με νάρθηκα, είναι μικρό σε σχέση με αυτά του Βροντοχίου. Στα επίκρανα και στα κιονόκρανα του ναού σώζονται τα συμπλήματα του ονόματος του δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού. Οι τοιχογραφίες στα περισσότερα τμήματα του ναού έχουν καταστραφεί. Στην κόγχη του Ιερού σώζεται επιβλητική η τοιχογραφία του Χριστού, γεγονός που στο παρελθόν ενίσχυσε την υπόθεση ότι πρόκειται για τη μονή του Χριστού Ζωοδότη, γνωστή από ένα σιγίλιο του 1365, το οποίο αποδίδει την ίδρυσή της στον Μανουήλ Καντακουζηνό. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί· ωστόσο, ο ναός δεν πρέπει να διατήρησε²⁰ για πολύ το χαρακτήρα του καθολικού μονής, αφού μετατράπηκε σε παρεκκλήσι των παλατιών.

Αυτή η αλλαγή μαρτυρείται τόσο από τις πολλές ταφές ευγενών που έχουν εντοπιστεί εκεί, όσο και από τον κατάγραφο διάκοσμο στο νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο του ναού που έχει αποδοθεί στην Ισαβέλλα ντε Λουζινιάν, σύζυγο του πρώτου

22

24

- 24 Αγία Σοφία. Μονόγραμμα του Μανουήλ Καντακουζηνού.
- 25 Βορειοδυτική άποψη του καθολικού της Παντάνασσας.
- 26 Ανατολική όψη της Παντάνασσας.
- 27 Παντάνασσα. Κάτοψη ισογείου του καθολικού.

δεσπότη του Μυστρά, Μανουήλ Καντακουζηνού²¹. Ας προστεθεί επίσης ότι στην είσοδο της μονής ο περιηγητής αββάς Fourmont, που επισκέφθηκε τον Μυστρά το 1730, κατέγραψε υμνητικό επίγραμμα για τον αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό και τη σύζυγό του Ειρήνη, γονείς του δεσπότη Μανουήλ. Το επίγραμμα, από το οποίο σήμερα δεν σώζεται πια κανένα ίχνος, είναι αναμφισβήτητα γραμμένο τον 14ο αιώνα, μάλλον επ' ευκαιρία της επίσκεψης των γονέων του δεσπότη που, ως αυτοκρατορικό ζεύγος, έφτασαν στον Μυστρά το 1361–63.

7.– Μονή Παντάνασσας

Αφιερωμένη στην Παναγία, η μονή της Παντάνασσας είναι η μοναδική μονή στο χώρο που ακόμη και σήμερα είναι εν λειτουργία. Έχει επικρατήσει η άποψη ότι η Παντάνασσα έχει ως κτήτορα τον Ιωάννη Φραγκόπουλο και ότι είναι το μοναδικό μνημείο για το οποίο, βάσει επιγραφής, γνωρίζουμε το έτος της ίδρυσής του (1428). Η χρονολογία αυτή ωστόσο αμφισβητείται από τα δεδομένα των τελευταίων ερευνών. Ο ναός που αντικρίζουμε σήμερα είναι πιθανό να είναι προϊόν μετασκευής από τον Φραγκόπουλο²². Από το έργο του αναμφισβήτητα σώζονται η σημερινή μορφή και το όνομα της Παντάνασσας, καθώς και οι εξαιρετικές τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στα υπέρωα του ναού. Εκεί αναπτύσσονται εξίσου ο Χριστολογικός και ο Θεομητορικός Κύκλος, οι οποίοι παραπέμπουν στα σημαντικά εικονογραφικά προγράμματα που έχουν

25

μεταφερθεί από την πρωτεύουσα τον 14ο αιώνα στην Οδηγήτρια και την Περίβλεπτο. Εδώ όμως επικρατεί μια μεγαλύτερη ελευθερία στους χρωστικές των τριών τουλάχιστον ζωγράφων που δούλεψαν στα υπερώα της Παντάνασσας με έντονα χρώματα και φώτα, αποδίδοντας ακόμα σαφέστερα την προοπτική στα κτίσματα και το περιβάλλον τους· μια ζωγραφική που προαναγγέλλει²³ αυτό που θα ακολουθήσει στη Δύση της Αναγέννησης.

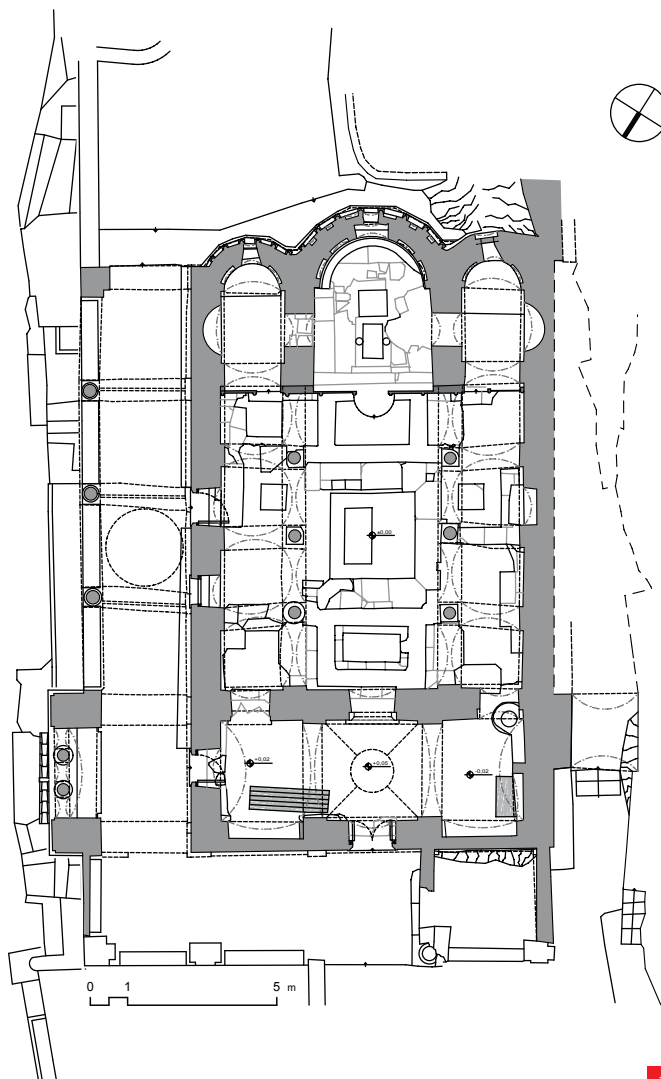
8.– Μονή Περιβλέπτου

Ένα δεύτερο θρησκευτικό κτίσμα που αποδίδεται στον Μανουήλ Καντακουζηνό είναι η μονή Περιβλέπτου. Είναι όμως πολύ περισσότερο συνδεδεμένο με τη σύζυγό του, Ισαβέλλα ντε Λουζινιάν, που διατήρησε στενούς δεσμούς με την οικογένειά της στην Κύπρο ως το τέλος της ζωής της. Στη μονή είναι εμφανές ότι η λατινόφωνη πριγκίπισσα ανέλαβε πρωτοβουλίες πρωτόγνωρες για τον Μυστρά.

Το καθολικό της μονής είναι δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, θα έλεγε κανείς αντίγραφο του ναού της Αγίας Σοφίας στην Πάνω Χώρα. Η μονή, ωστόσο, βρίσκεται εκτός των τειχών της Καστροπολιτείας, σε χώρο απομακρυσμένο και εκ διαμέτρου αντίθετο με την περιοχή των παλατιών, στο νοτιοανατολικό και χαμηλότερο σημείο της Κάτω Χώρας. Είναι τειχισμένη με ανεξάρτητο τείχος, χωρίς η πρόσβασή της να είχε συνενωθεί, τότε, με το οχυρωματικό τείχος της Καστροπολιτείας. Η σημερινή εικόνα της συνένωσης των τειχών έγινε σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους.

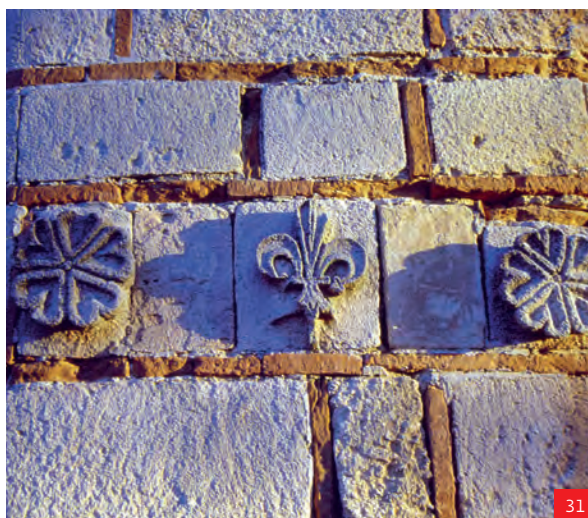
Στο καθολικό της ανεξάρτητης αυτής μονής, ο Καντακουζηνός, ως κτήτορας, δεν σημειώνεται με τα συμπίληματα του ονόματός του, όπως στην Αγία Σοφία, αλλά κατά τον δυτικό τρόπο, με το οικόσημό του. Στο οικόσημο με το λέοντα των Καντακουζηνών διακρίνονται και τα ίχνη του συμπίληματος του ονόματός του. Είναι εμφανές ότι, σε μεταγενέστερους χρόνους, είχε ληφθεί ειδική μέριμνα για να εξαφανιστεί οτιδήποτε συνέδεε τη μονή με τους κτήτορές της, δεδομένου μάλιστα ότι το οικόσημο της απέναντι πλάκας, που θα πρέπει να ανήκε στην Ισαβέλλα, έχει απολαξευτεί πλήρως. Ωστόσο, στη δυτικότροπη εκφορά της ταυτότητας των κτητόρων προστίθενται και άλλα σύμβολα δυτικής προέλευσης, όπως τα ένθετα κρινάνθημα με ρόδακες μέσα και έξω από την εκκλησία, τα οποία προστέθηκαν μετά την ίδρυσή της και τεκμηριώνουν τη χρήση της μονής από τους Ιωαννίτες Ιππότες κατά τη διάρκεια της δεσποτείας του Μανουήλ²⁴.

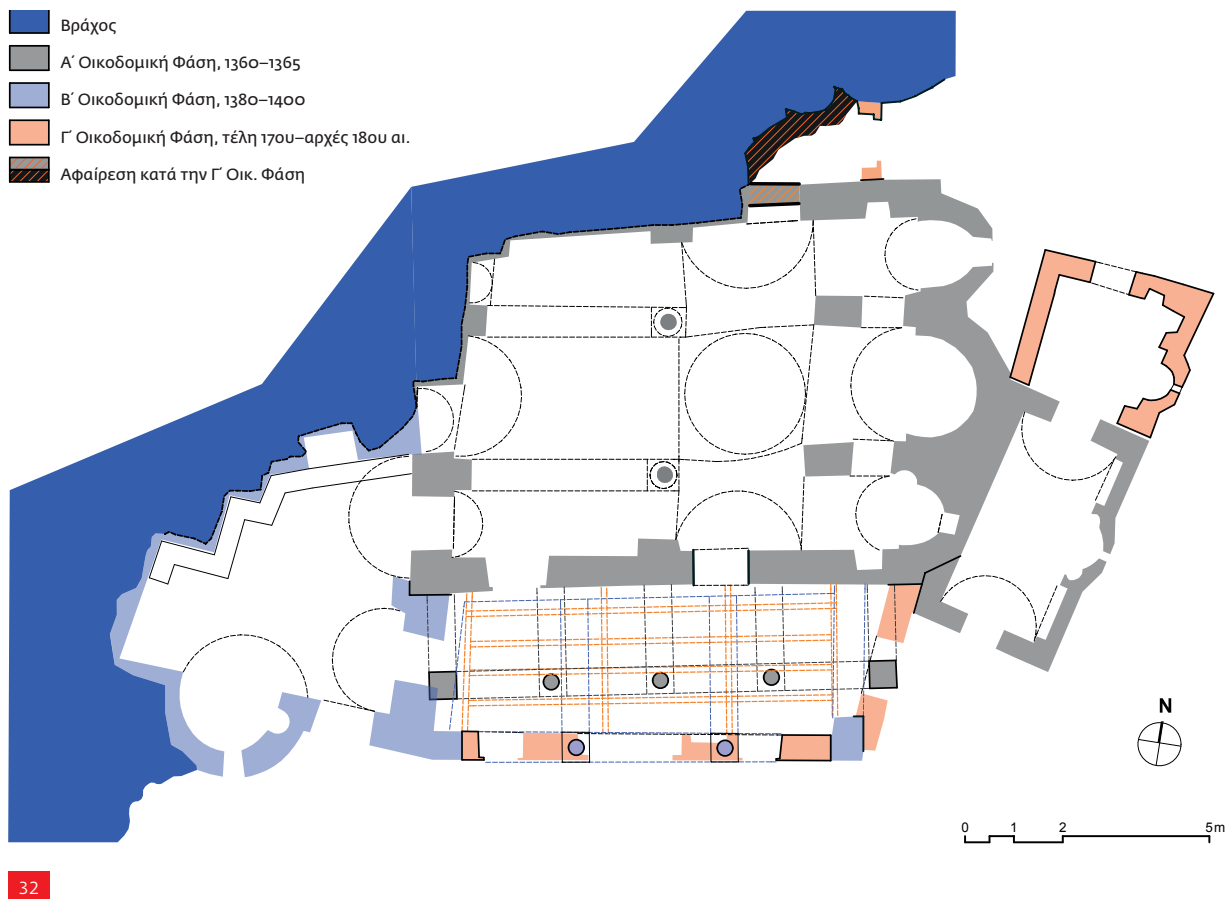
Σ' αυτά θα πρέπει να προστεθεί και ο πύργος της μονής, που προστάτευε την είσοδό της. Στην κύρια όψη του, που είναι κατασκευασμένη με πλινθοπερίκλειστη βυζαντινή τοιχοποιία, ξεχωρίζουν δυτικά μορφολογικά στοιχεία, κατασκευασμένα σύμφωνα με τη δυτική τεχνογνωσία²⁵. Το καθολικό, στο εσωτερικό του, είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες υψηλής τέχνης, η οποία

- 28 Περίβλεπτος. Βόρεια άποψη.
- 29 Περίβλεπτος. Ανατολική άποψη.
- 30 Περίβλεπτος. Οικόσημο Καντακουζηνού.
- 31 Ανατολική όψη Περιβλέπτου. Κρινάνθεμο ανάμεσα σε ρόδακες.
- 32 Οικοδομικές φάσεις Περιβλέπτου.
- 33 Το Κάστρο.

32

σχετίζεται με την πρωτεύουσα. Κύρια πηγή έμπνευσης είναι ένας πλούσιος Χριστολογικός Κύκλος που πρόσφατα συνδέθηκε με το ησυχαστικό κίνημα και τον αυτοκράτορα, πατέρα του δεσπότη Μανουήλ, τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό²⁶. Το ίδιο σημαντικός και εξαιρετικά σπάνιος είναι και ο πολύ εκτεταμένος Θεομητορικός Κύκλος, που αναπτύσσεται επίσης στο καθολικό και παραπέμπει στη θεματολογία χειρογράφων των Αποκρύφων της Παναγίας. Η ζωγραφική του μνημείου έχει συνδεθεί με τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, όχι μόνο ως προς τη θεματολογία του συγκεκριμένου κύκλου, αλλά και ως προς την τεχνοτροπική απόδοση του συνόλου των τοιχογραφιών²⁷.

9.- Κάστρο

Το κάστρο δεν βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την πόλη του Μυστρά. Μεσολαβεί ανηφορικός δρόμος χωρίς την ανάπτυξη οικισμού εκατέρωθεν. Το κάστρο του Βιλλεαρδουίνου έχει διατηρήσει την ακριφώνως φράγκικη μορφή του. Ο εξωτερικός περίβολος του διπλού τείχους εξασφάλιζε τη στέγαση των εγκαταστάσεων του στρατού που το υπερασπιζόταν, ενώ στο εσωτερικό τείχος είναι συγκεντρωμένα η κατοικία και τα παρεκκλήσια του πρίγκιπα ή του βυζαντινού τοπάρχη (κεφαλής ή επιμελητή) και η διοικητική δομή του κάστρου.

33

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Χρονικόν Μορέως, στ. 2990–2991.
- 2 G. Millet, *Mistra*, Paris 1910.
- 3 Τα κάστρα της Μονεμβασίας, του Γερακίου και της Μεγάλης Μαΐνης.
- 4 Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1354–1391), ο γιος του Ιωάννη Ε΄, Μανουήλ Παλαιολόγος (1391–1425), ο γιος του Μανουήλ, Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425–1448) και τέλος ο αδελφός του Ιωάννη Η΄, Κωνσταντίνος (1449–1453).
- 5 Θεόδωρος Α΄ (1383–1407), Θεόδωρος Β΄, ανιψιός του προηγούμενου (1407–1443), Κωνσταντίνος ΙΑ΄, αδελφός του προηγούμενου (1443–1449), και Θωμάς και Δημήτριος, αδελφοί των δύο προηγούμενων.
- 6 Υπό την απειλή της επέλασης των Τουρκαλβανών, αντί να υπερασπιστεί

- την έδρα του, προτίμησε να πουλήσει τον Μυστρά στους Ιωαννίτες Ιππότες και να καταφύγει στη Μονεμβασία. Όταν ήρθε η ώρα να παραδοθεί η πόλη (1402), ο μητροπολίτης με τους κατοίκους του Μυστρά εξεδίωξαν τους Ιωαννίτες.
- 7 Λούβη–Κίζη, υπό έκδ.
- 8 Kalopissi-Verti 2013.
- 9 Ετζέογλου 1982.
- 10 Papamastorakis 2013.
- 11 Μαρίνου 2002.
- 12 Ορλάνδος 1936.
- 13 Delvoye 1964 και Hallensleben 1969.
- 14 Λούβη 2007.
- 15 Ετζέογλου 2005.
- 16 Ετζέογλου 2013.

- 17 Papamastorakis 2013.
- 18 Στο ίδιο.
- 19 Εκτός της τοιχογραφίας που προστέθηκε το 1407 πάνω από τον τάφο του δεσπότη Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου, στην οποία απεικονίζεται και ως Δεσπότης και ως Θεοδώρητος Μοναχός.
- 20 Χατζηδάκης 1987.
- 21 Εμμανουήλ 2003.
- 22 Λούβη–Κίζη, υπό έκδ.
- 23 Ασπρά–Βαρδαβάνη / Εμμανουήλ 2005.
- 24 Λούβη–Κίζη 2003 και 2004.
- 25 Louvi–Kizi 2016.
- 26 Emmanuel 2007, Εμμανουήλ 2015.
- 27 Μουρίκη 1970 και Mouriki 1978.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασπρά–Βαρδαβάνη / Εμμανουήλ 2005: Ασπρά–Βαρδαβάνη Μ. / Εμμανουήλ Μ., *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005.

Delvoye 1964: Delvoye C., «*Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra*», *Actes du XIIe CIEB, III (Ochride 1961)*, Belgrade 1964.

Εμμανουήλ 2003: Εμμανουήλ Μ., «Η Αγία Σοφία του Μυστρά. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες και στο εικονογραφικό πρόγραμμα», *Μίλτος Γαρίδης, Αφιέρωμα*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2003, σ. 153–198.

Emmanuel 2007: Emmanuel M., «*Religious Imagery in Mystra. Donors and Iconographic Programmes*», στο M. Grünbart / E. Kislinger / A. Muthesius / D. Stathakopoulos (επιμ.), *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400–1453). Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8–10 September 2001)*, Wien 2007, σ. 119–127.

Εμμανουήλ 2015: Εμμανουήλ Μ., «Το εικονογραφικό πρόγραμμα της Μονής Περιβλέπτου στον Μυστρά και το ζήτημα του κτήτορα», *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, σ. 407–416.

Etzeoglou 1982: Etzeoglou R., «*Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra*», *XVI internationaler Byzantinistenkongress Akten II/5*, Wien 1982, σ. 513–521.

Ετζέογλου 2005: Ετζέογλου Ρ., «*Εγράφη εν τω Μυζιθρά*».

Βιβλιογραφικές Δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ* (2005), σ. 181–192.

Ετζέογλου 2013: Ετζέογλου Ρ., *Ο ναός της Οδηγήτριας του Βροντοχίου στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και η λειτουργική χρήση του χώρου* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 67), Αθήνα 2013.

Hallensleben 1969: Hallensleben H., «*Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus"*», *MJK* 18 (1969), σ. 105–118.

Kalopissi-Verti 2013: Kalopissi-Verti S., «*Mistra. A Fortified Late Byzantine Settlement*», στο J. Albani / E. Chalkia (επιμ.), *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, σ. 224–238.

Λούβη–Κίζη 2003: Λούβη–Κίζη Α., «Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μυστρά», *ΔΧΑΕ ΚΔ* (2003), σ. 101–118.

Λούβη–Κίζη 2004: Λούβη–Κίζη Α., «Το γλυπτό "προσκυνητάρι" στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι», *ΔΧΑΕ ΚΕ* (2004), σ. 111–126.

Λούβη–Κίζη 2007: Λούβη–Κίζη Α., «Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας», *ΔΧΑΕ ΚΗ* (2007), σ. 99–114.

Louvi–Kizi 2016: Louvi–Kizi A., «*Modes de construction occidentaux dans le Péloponnèse après la conquête franque*», *Mélanges Catherine Jolivet-Lévy, Travaux et Mémoires* 20/2, Paris 2016, σ. 344–358.

Λούβη–Κίζη, υπό έκδ.: Λούβη–Κίζη Α., *Η Βυζαντινή Πρόκληση στον Βυζαντινό Μυστρά*, υπό έκδοση.

Μαρίνου 2002: Μαρίνου Γ., «Άγιος

Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά», *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 78 (2002).

Millet 1910: Millet G., *Mistra*, Paris 1910.

Μουρίκη 1970: Μουρίκη Ντ., «Αι βιβλικάι προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά», *ΑΔ* 25 (1970), Μελέται, σ. 217–251.

Mouriki 1978: Mouriki D., «*Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of Fourteenth Century*», *L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium Gračanica 1973*, Βελιγράδι 1978, σ. 55–83.

Ορλάνδος 1936: Ορλάνδος Α., «Δανιήλ, ο πρώτος κτίτωρ των Αγίων Θεοδώρων του Μυστρά», *ΕΕΒΣ* 12 (1936), σ. 443–448.

Ορλάνδος 1937: Ορλάνδος Α., «Τα παλάτια και τα σπήτια του Μυστρά», *ΑΒΜΕ* 3 (1937), σ. 3–114.

Papamastorakis 2013: Papamastorakis T., «*Reflections of Constantinople. The Iconographic Program of the South Portico of the Hodegetria Church, Mystras*», στο E. Sharon / J. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, 5), Washington DC 2013, σ. 371–395.

Χατζηδάκης 1987: Χατζηδάκης Μ., *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987.

Χρονικόν Μορέως: *Το Χρονικόν του Μορέως*, Εισαγωγή, υποσημειώσεις, επεξεργασία: Π. Καλονάρου, Αθήνα 1940.